ANαliZA

časopis za kritično misel

Letnik 2, številka 2-3, april 1999 · ISSN 1408-2969

(NE)REALNOST ČASA

John M. E. McTaggart

Nerealnost časa

prevedel Sašo Dolenc

Citiranje: John M. E. McTaggart, »Nerealnost časa«, *Analiza: časopis za kritično misel* 2, št. 2-3 (1998): 33–39.

Prevod. Licenca Creative Commons, ki velja za arhiv revije, za prevode ne velja; pravice izvirnika pripadajo njegovim imetnikom.

Izdajatelj: Društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti, Ljubljana.

Elektronska različica je bila leta 2026 rekonstruirana iz izvirnih stavnih datotek in preverjena s tiskano izdajo. Številke strani ustrezajo tiskani izdaji; prelomi strani znotraj prispevka se lahko nekoliko razlikujejo.

John M. E. McTaggart
prevedel Sašo Dolenc

NEREALNOST ČASA*

Primerno bo, da začnemo preiskavo z vprašanjem, ali ima lahko karkoli bivajočega lastnost biti v času. Prizadeval si bom dokazati, da ne more.

Trditi, da je čas nerealen in da so vse izjave, v katerih nastopa realnost časa zmotne, se zdi povsem paradoksno. Takšna trditev se oddaljuje od naravnega položaja človeštva veliko bolj kot trditve o nerealnosti prostora ali nerealnosti snovi. V izkustvu vsakega človeka je nekaj - njegova lastna stanja, ki jih pozna prek introspekcije -, za kar se niti dozdeva ne, da bi bilo prostorsko ali snovno. Nimamo pa nobenega izkustva, ki se nam ne bi kazalo kot temporalno. Celo za naše sodbe o nerealnosti časa se zdi, da so same v času.

Vendarle se je v vseh dobah in na vseh koncih sveta prepričanje o nerealnosti časa izkazalo za nenavadno trdovratno. V filozofiji in religiji Zahoda - in še bolj, domnevam, v filozofiji in religiji Vzhoda - opažamo, da se doktrina o nerealnosti časa neprestano pojavlja. Ne filozofija ne religija se nista nikoli povsem oddaljili od mistike in skoraj vsa mistika zanika realnost časa. V filozofiji obravnavajo čas kot nekaj nerealnega Spinoza, Kant in Hegel. Med modernejšimi pisci zagovarja enako stališče g. Bradely. Takšno soglasje mnenj je zelo pomenljivo. Nič manj pomembno pa ni zato, ker ima doktrina tako različne oblike, podpirajo pa jo tako različni argumenti.

Prepričan sem, da nič, kar biva, ne more biti temporalno, zatorej je čas nerealen. Moje prepričanje pa temelji na razlogih, ki jih ni predstavil nobeden od filozofov, ki sem jih pravkar navedel.

Položaji v času, kot se nam čas kaže *prima facie*, se razlikujejo na dva načina. Vsak položaj je *prej* kot nek drug položaj in *pozneje* kot nek drug položaj. Za vzpostavitev takšnega zaporedja potrebujemo tranzitivno antisimetrično relacijo in množico takšnih členov, da je za vsak par členov prvi člen v relaciji z drugim ali drugi v relaciji s prvim. Temu ustrezata tako relacija "prej kot" kot tudi relacija "pozneje kot", saj sta obe tranzitivni in antisimetrični. Če vzamemo prvo, potem morajo biti členi takšni, da velja za poljuben par členov, da je prvi prej kot drugi ali pa, da je drugi prej kot prvi.

Po drugem razlikovanju pa je vsak položaj v času bodisi *pretekli*, *sedanji* ali *prihodnji*. Razlikovanja v prvem razredu so trajna, v drugem pa ne. Če je *M* kadarkoli prej kot *N*, bo *M* vedno prej kot *N*. Vendar pa je bil dogodek, ki je trenutno sedanji, prej prihodnji in bo pretekli.

Ker so razlikovanja v prvem razredu trajna, bi lahko pomislili, da so objektivnejša in za naravo časa bolj bistvena kot tista v drugem razredu.

** Razprava je vzeta iz knjige: J. M. E. McTaggart, *The Nature of Existence*, Vol. II, Cambridge University Press, 1927, knjiga V, poglavje 33. Naslov poglavja je sicer "Čas", ker pa McTaggart v njem ponavlja argumente iz svojega članka "Nerealnost časa" ("The Unreality of Time"), Mind *17*, 1908, str. 457-74, večina sodobnih zbornikov daje odlomku iz knjige naslov revialnega članka.

Prepričan pa sem, da bi to bilo napačno. Razlikovanje med preteklim, sedanjim in prihodnjim je za čas enako *bistveno* kot razlikovanje med prej in pozneje. To razlikovanje je morda na nek način celo bolj *temeljno* od razlikovanja med prej in pozneje. Prav zato, ker se mi zdi razlikovanje med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo za čas bistveno, je zame čas nerealen.

Zaradi jedrnatosti bom zaporedje položajev, ki teče iz daljne preteklosti skozi bližnjo preteklost v sedanjost in potem iz sedanjosti v bližnjo in oddaljeno prihodnost ali nasprotno, poimenoval A-zaporedje položajev. Zaporedje položajev, ki teče od prej k pozneje ali nasprotno, pa bom imenoval B-zaporedje. Vsebina vsakega položaja v času tvori nek dogodek. Raznolike sočasne vsebine enega samega mesta so seveda sestavljene iz množice dogodkov. Kot vsaka druga substanca pa te vsebine tvorijo skupino, ta skupina pa je sestavljena substanca. O sestavljeni substanci, ki je zgrajena iz sočasnih dogodkov, pa lahko pravzaprav tudi govorimo kot o dogodku[1].

Najprej moramo preučiti vprašanje, ali je za realnost časa bistveno, da dogodki tvorijo tako A-zaporedje kot B-zaporedje. Jasno je, da v sedanjem izkustvu nikoli ne opazujemo dogodkov v času drugače, kot da tvorijo obe omenjeni zaporedji. Dogodke zaznavamo v času vedno kot sedanje, to so edini dogodki, ki jih dejansko zaznavamo. Vse ostale dogodke, za katere na podlagi spomina in sklepanj verjamemo, da so resnični, lahko prav tako razvrstimo med sedanje, pretekle ali prihodnje. Dogodki, ki jih mi zaznavamo kot dogodke v času, zato oblikujejo A-zaporedje.

Povsem mogoče je, da je takšna razvrstitev dogodkov le nekaj subjektivnega. Razlikovanje položajev v času na pretekle, sedanje in prihodnje je morda le stalna iluzija našega duha. Resnična narava časa vsebuje samo razlikovanja v B-zaporedju, razlikovanja med prej in pozneje. V tem primeru časa ne bi zaznavali takega, kot v resnici je, čeprav bi o času morda vendarle lahko vsaj razmišljali kot o takšnem, kot je v resnici.

To ni zelo običajen nazor, vendar zahteva skrben premislek. Sam verjamem, da je nevzdržen, ker menim, kot sem rekel že zgoraj, da je A-zaporedje bistveno za naravo časa. Vse težave v razumevanju A-zaporedja kot realnega so obenem tudi težave za razumevanje časa kot realnega.

Menim, da je splošno priznano, da čas vsebuje spremembo. V običajnem jeziku sicer pravimo, da lahko nekaj ostane v času nespremenjeno. Toda časa ne bi moglo biti, če se nič ne bi spreminjalo. In če se karkoli spreminja, potem se s tem

[1] Povsem običajno je, da razmišljamo o času s pomočjo metafor gibanja v prostoru. A gibanja v kateri smeri? Gibanje časa temelji na dejstvu, da poznejši elementi prehajajo v sedanje ali, kar je isto dejstvo, izraženo na drug način, da sedanjost prehaja v vedno poznejše elemente. Če vzamemo prvi opis, govorimo o B-zaporedju, ki drsi vzdolž fiksiranega A-zaporedja. Ko pa vzamemo drugi opis, govorimo o A-zaporedju, ki drsi vzdolž fiksiranega B-zaporedja. V prvem primeru čas nastopa kot gibanje iz prihodnosti v preteklost. V drugem primeru pa čas nastopa kot gibanje od prej k potem. To pojasni, zakaj pravimo, da dogodki prihajajo iz prihodnosti, mi sami pa se gibljemo v prihodnost. Vsakdo se istoveti predvsem s svojim sedanjim stanjem, ki je zoperstavljeno preteklosti in prihodnosti, saj je sedanjost edino stanje, ki ga neposredno zaznavamo. To nas navede k misli, da se s sedanjostjo vred gibljemo proti kasnejšim dogodkom. Ker so ti dogodki sedaj prihodnost, pravimo, da se gibljemo proti prihodnosti.

Vprašanje o gibanju časa je dvoumno. Če pa se vprašamo, za kakšno gibanje gre v vsakem od obeh zaporedij, vprašanje ni več dvoumno. Gibanje A-zaporedja vzdolž B-zaporedja je gibanje od prej h kasneje. Gibanje B-zaporedja vzdolž A-zaporedja je gibanje iz prihodnosti v preteklost.

spreminjajo tudi vse ostale stvari. Kajti sprememba v neki stvari nujno spremeni tudi nekatere od relacij drugih stvari do te stvari, torej se spremenijo njihove relacijske lastnosti. Padec peščenega gradu na obali Anglije spremeni naravo Keopsove piramide.

Če že samo B-zaporedje brez A-zaporedja lahko konstituira čas, potem mora biti sprememba mogoča tudi brez A-zaporedja. Predpostavimo, da razlikovanja med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo v realnosti ni. Ali v tem primeru v realnosti še obstaja sprememba?

Kaj je tisto, kar se ob tej predpostavki sploh spreminja? Ali lahko rečemo, da v času, ki tvori B-zaporedje, ne pa A-zaporedja, spremembo določa dejstvo, da nek dogodek preneha biti dogodek, nek drug dogodek pa pričenja biti dogodek? V tem primeru bi sprememba gotovo nastopila.

Vendar je to nemogoče. Če je *N* kadarkoli pred *O* in kasneje kot *M*, bo vedno bil in je vedno bil pred *O* in kasneje kot *M*, ker sta relaciji "biti prej" in "biti kasneje od" trajni. *N* bo tako vedno v B-zaporedju. In ker - po hipotezi - že B-zaporedje samo tvori čas, bo N vedno imel in je vedno imel nek položaj v časovnem zaporedju. *N* je vedno bil dogodek in vedno bo dogodek, zato ne more postati ali prenehati biti dogodek.

Ali naj rečemo, da se dogodek *M* spoji z drugim dogodkom *N*, vendar ohrani določeno identiteto v obliki nekega nespremenljivega elementa, tako da bi lahko rekli, da ni samo *M* prenehal, *N* pa se je začel, ampak da je *M* tisti, ki je postal *N*? Spet nastopi ista težava. *M* in *N* lahko imata nek skupni element, vendar nista isti dogodek, saj bi sicer ne bilo nobene spremembe. Če bi se torej v določenem trenutku *M* spremenil v *N*, bi v tem trenutku *M* prenehal biti *M*, *N* pa bi pričel biti *N*. To posledično pomeni, da bi v tem trenutku *M* prenehal biti dogodek, *N* pa bi pričel biti nek dogodek. V prejšnjem odstavku pa smo videli, da je ob naši sedanji hipotezi to nemogoče.

Tovrstne spremembe ne moremo najti niti v različnih trenutkih absolutnega časa, četudi bi takšni trenutki obstajali. Za to lahko uporabimo isti dokaz. Vsak tak trenutek bo imel svoj lasten položaj v B-zaporedju, saj je vsak tak trenutek prej ali pozneje kot katerikoli drug trenutek. Ker B-zaporedje temelji na trajnih relacijah, ne more noben trenutek prenehati bivati, niti ne more postati nek drug trenutek.

Sprememba tako ne more nastati niti na tak način, da dogodek preneha biti dogodek, niti tako, da se en dogodek spremeni v drugega. Na kakšen način lahko sprememba tedaj sploh nastane? Če se spremenijo lastnosti dogodka, potem gre vsekakor za spremembo. Toda katere lastnosti dogodka se lahko spremenijo? Zdi se mi, da obstaja samo en razred takšnih značilnosti. In ta razred sestavljajo določila dogodkov s pomočjo A-zaporedja.

Vzemimo nek dogodek - npr. smrt kraljice Ane - in poglejmo, katere spremembe se lahko zgodijo v njegovih lastnostih. Da gre za smrt, da gre za smrt Anne Stuart, da ima smrt takšne vzroke, da ima takšne posledice - značilnosti te vrste se nikdar ne spremenijo. "Še preden so zvezde jasno videle druga drugo," [*before*

the stars saw one another plain] je bil omenjeni dogodek že smrt kraljice. In v zadnjem trenutku časa - če čas ima zadnji trenutek - bo to še vedno smrt kraljice. In prav v vsakem pogledu, razen v enem, je dogodek enako nespremenljiv. Nekoč je bil to dogodek v daljni prihodnosti. Z vsakim trenutkom je postajal dogodek, ki je v vedno bolj bližnji prihodnosti. Končno je bil sedanji. Potem je postal pretekli in bo vedno ostal pretekli, čeprav z vsakim trenutkom postaja vedno bolj pretekli[2].

Takšne lastnosti so edine lastnosti, ki se lahko spreminjajo. Torej, če sprememba obstaja, jo lahko iščemo v A-zaporedju in samo v A-zaporedju. Če pa ni dejanskega A-zaporedja, potem ni prave spremembe. B-zaporedje samo zase torej ne more konstituirati časa, kajti čas vsebuje spremembo.

B-zaporedje pa ne more obstajati drugače kot temporalno, saj sta prej in pozneje - relaciji, ki povezujeta člene zaporedja - očitno časovni relaciji. Iz tega pa sledi, da B-zaporedja ne more biti brez A-zaporedja, saj časa brez A-zaporedja ni.

[…]

Prehajam na drugi del svoje naloge. Po tem, ko sem, tako se mi zdi, uspel dokazati, da časa ne more biti brez A-zaporedja, mi ostane še dokaz, da A-zaporedje ne more obstajati in zato tudi čas ne. To pomeni, da čas sploh ni realen, saj vsi priznavajo, da je čas lahko realen samo, če obstaja.

Preteklost, sedanjost in prihodnost so značilnosti, ki jih pripisujemo dogodkom in tudi trenutkom časa, če jih razumemo kot posebne realnosti. Kaj menimo s preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo? Ali so to relacije ali lastnosti? Dokaj očitno je, da to niso lastnosti, ampak relacije, čeprav tudi te relacije, kot vse druge, tvorijo relacijske lastnosti v vsakem od svojih členov.[3] Tudi če je ta nazor napačen in gre za lastnosti, ne pa relacije, to ne bo imelo vpliva na rezultat, do katerega bomo prišli. Razlogi za zavračanje realnosti preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, ki jih bomo v kratkem navedli, bi v enaki meri kot za relacije veljali tudi za lastnosti.

Če torej lahko karkoli upravičeno označimo kot preteklo sedanje ali prihodnje, je to zato, ker je v relaciji z nečim drugim. To drugo, s čimer je v relaciji, mora biti nekaj izven časovnega zaporedja. Kajti relacije v A-zaporedju so spreminjajoče se relacije in nobena relacija, ki nastopa izključno med elementi časovnega zaporedja, se ne more spremeniti. Dva dogodka sta - relativno drug na drugega - točno na istih mestih v časovnem zaporedju milijon let, preden se dogodita, takrat, ko se vsak od njiju dogodi, in takrat, ko sta milijon let v preteklosti. Enako velja za medsebojne relacije trenutkov, če so trenutki posebne realnosti. In enako bi veljalo tudi za relacije dogodkov do trenutkov. Relacija spremembe se mora

[2] Če je A-zaporedje dejansko, se preteklost neprestano spreminja, saj je z vsakim trenutkom pretekli dogodek dlje v preteklosti, kot je bil prej. Ta sklep sledi iz realnosti A-zaporedja in je neodvisen od resnice našega nazora, da so vse spremembe odvisne izključno od A-zaporedja. To velja poudariti, kajti večina ljudi združuje nazor, da je A-zaporedje realno, z nazorom, da se preteklost ne more spremeniti - ta povezava pa je nekonsistentna.

[3] Brez dvoma je res, da so moje pričakovanje izkustva *M*, izkustvo samo in spomin na izkustvo tri stanja, ki imajo različne izvorne lastnosti. Vendar niso prihodnji *M*, sedanji *M* in pretekli *M* tisti, ki imajo te tri različne lastnosti. Lastnosti posedujejo trije različni dogodki - pričakovanje *M*, *M* sam in spomin na *M* - in vsak od teh dogodkov je sam prihodnji, sedanji in pretekli. Zato ni v tem nobene podpore za nazor, da so spremembe v A-zaporedju spremembe izvornih lastnosti.

nanašati na nekaj, kar samo ni v časovnem zaporedju.

Preteklost, sedanjost in prihodnost so torej relacije, v katerih dogodki stojijo v relaciji do nečesa, kar je izven časovnega zaporedja. Ali gre za enostavne relacije ali pa jih lahko definiramo? Menim, da so nedvomno enostavne in takšne, da jih ne moremo definirati. Po drugi strani pa ne mislim, da so izolirane in neodvisne. Zdi se, da ne moremo poznati, recimo, pomena preteklosti, če ne poznamo pomena sedanjosti in prihodnosti.

Začeti moramo z A-zaporedjem in ne s preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo kot ločenimi členi. Rekli bomo, da je neko zaporedje A-zaporedje, kadar stoji vsak njegov člen v eni in samo eni od treh relacij, ki se jih ne da definirati, do neke bitnosti X zunaj zaporedja. Gre za relacije preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, ki so takšne, da vsi členi, ki so v relaciji sedanjosti do X, padejo med vse člene, ki so v relaciji preteklosti do X na eni strani, in med vse člene, ki so v relaciji prihodnosti do X na drugi strani.

Ugotovili smo, da je A-zaporedje odvisno od relacij do nekega člena izven A-zaporedja. Ta člen sam ne more biti v času, vendarle pa mora biti takšen, da različne relacije do njega določajo druge člene teh relacij kot pretekle, sedanje in prihodnje. Takšnega člena ni lahko najti, vendar ga moramo poiskati, če naj bo A-zaporedje realno. Vendar obstaja neka še bolj trdovratna prepreka za realnost A-zaporedja.

Preteklost, sedanjost in prihodnost so nezdružljiva določila. Vsak dogodek je lahko eno ali drugo, toda noben dogodek ne more biti več kot eno. Če rečem, da je nek dogodek pretekli, to pomeni, da ni ne sedanji in ne prihodnji in to velja tudi za vse druge dogodke. Takšno medsebojno izključevanje je bistveno za spremembo, torej tudi za čas. Edina sprememba, ki smo ji priča, je sprememba iz prihodnosti v sedanjost in iz sedanjosti v preteklost.

Zgornja določila so torej nezdružljiva. Toda vsak dogodek ima vsa ta določila.[4] Če je dogodek *M* pretekli, je bil sedanji in prihodnji. Če je prihodnji, bo sedanji in pretekli. Če je sedanji, je bil prihodnji in bo pretekli. Vsakemu dogodku pripadajo tako vse tri značilnosti. Kako naj to uskladimo z ugotovitvijo, da so navedene značilnosti med seboj nezdružljive?

Zdelo bi se, da lahko nesklad enostavno pojasnimo. Prav zares, skoraj nemogoče je sploh pokazati na problem, ne da bi ga domala že pojasnili. Naš jezik ima glagolske oblike za preteklost, sedanjost in prihodnost, a nobene oblike, ki bi bila skupna vsem trem. Nikoli ni res, bi se glasil odgovor, da je *M* pretekli, sedanji in prihodnji. *Je* sedanji, *bo* pretekli in *je bil* prihodnji. Ali pa *je* pretekli, *je bil* prihodnji in sedanji, ali pa *je* prihodnji in *bo* sedanji ter pretekli. Značilnosti so nezdružljive samo, če so sočasne in nobenega protislovja ni v dejstvu, da ima vsak člen zaporedoma vsa ta določila.

Toda, kaj mislimo z “je bil” ali “bo”? In kaj mislimo z “je”, ko ga uporabljamo,

[4] Če ima časovno zaporedje prvi člen, ta ne bo nikoli prihodnji, in če ima zadnjega, ta ne bo nikoli pretekli. Vendar bo prvi člen v tem primeru sedanji in pretekli, zadnji člen pa bo prihodnji in sedanji. Posedovanje dveh nezdružljivih značilnosti pa vodi do enakih težav kot posedovanje treh.

tako kot tukaj, v časovnem pomenu in ne v tvorbi povedka? Ko rečemo, da je *X* bil *Y*, trdimo, da je *X* bil *Y* v nekem preteklem trenutku časa. Ko pravimo, da *X* bo *Y*, trdimo, da *X* bo *Y* v nekem prihodnjem trenutku časa. Ko pravimo, da *X* je *Y* (v temporalnem pomenu besede "je"), trdimo, da *X* je *Y* v sedanjem trenutku časa.

Tako naša prva trditev o *M* - da je sedanji, bo pretekli in je bil prihodnji - pomeni, da je *M* sedanji v sedanjem trenutku časa, pretekli v prihodnjem trenutku časa in prihodnji v preteklem trenutku časa. Toda vsak trenutek je tako kot vsak dogodek tako pretekli kot sedanji in prihodnji. Torej nastopi podobna težava. Če je *M* sedanji, ni nobenega trenutka preteklega časa, v katerem je pretekli. Toda trenutki prihodnjega časa, v katerih je pretekli, so prav tako tudi trenutki preteklega časa, v katerih ne more biti pretekli. Ponovno, če je *M* prihodnji in bo sedanji ter pretekli, to pomeni, da je *M* prihodnji v trenutku sedanjega časa in sedanji ter pretekli v različnih trenutkih prihodnjega časa. V tem primeru pa ne more biti sedanji ali pretekli v kateremkoli trenutku preteklega časa. Vendar so vsi trenutki prihodnjega časa, v katerih bo *M* sedanji ali pretekli, prav tako trenutki preteklega časa.

Tako zopet pridemo do protislovja, saj so trenutki, v katerih ima *M* eno izmed treh določil A-zaporedja hkrati trenutki, v katerih teh določil ne more imeti. Če se protislovju poskušamo izogniti tako, da o teh trenutkih rečemo tisto, kar smo poprej rekli o samem dogodku *M* - da je nek trenutek npr. prihodnji in bo sedanji ter pretekli -, potem imata "je" in "bo" enak pomen kot poprej. Naša izjava tedaj pomeni, da je trenutek, o katerem govorimo, prihodnji v sedanjem trenutku in bo sedanji ter pretekli v različnih trenutkih prihodnjega časa. To pa je, seveda, ista težava kot prej. In tako v neskončnost.

Takšna neskončnost je viciozna. Pripisovanje značilnosti biti pretekli, sedanji in prihodnji členom kateregakoli zaporedja vodi v protislovje, razen če določimo, da členi ta določila posedujejo zapored. To pa pomeni, kot smo videli, da jih posedujejo v odnosu do členov, ki so določeni kot pretekli, sedanji in prihodnji. Ti sami pa morajo biti ponovno, da bi se izognili protislovju, določeni kot pretekli, sedanji in prihodnji. Ker se to nadaljuje v neskončnost, začetna množica členov nikdar ne ubeži protislovju.[5]

Kot lahko opazimo, bi protislovje nastalo na enak način tudi v primeru, ko bi privzeli, da so preteklost, sedanjost in prihodnost izvorne lastnosti, ne pa relacije, kot smo se odločili na začetku. Še vedno bi bilo res, da gre za med seboj nezdružljive značilnosti in da bi poljuben člen, ki bi imel eno od njih, imel tudi ostali dve. Iz tega pa nastane protislovje.

Realnost A-zaporedja tako vodi do protislovja, zato jo moramo zavrniti. Ker pa smo videli, da sprememba in čas zahtevata A-zaporedje, moramo zavrniti tudi realnost spremembe in časa. Zavrniti moramo tudi realnost B-zaporedja, saj B-zaporedje zahteva čas. Nič ni zares sedanje, preteklo ali prihodnje. Nič ni zares

[5] Nemara bi bilo koristno poudariti, da viciozna neskončnost ne nastane zaradi nemožnosti takšnega *definiranja* preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, ki ne bi teh členov samih uporabilo v njihovih lastnih definicijah. Prav nasprotno, privzeli smo, da teh členov ni mogoče definirati. Viciozna neskončnost nastane zaradi dejstva, da sama narava členov vsebuje protislovje, poskus odstranitve protislovja pa zahteva uporabo členov, ki proizvedejo podobno protislovje.

prej ali kasneje kot nekaj drugega ali sočasno s čem drugim. Nič se zares ne spreminja. In nič ni zares v času. Kadarkoli zaznavamo nekaj v času - kar je edini način, kako v svojem sedanjem izkustvu zaznavamo stvari -, zaznavamo to bolj ali manj na način, na kakršnega tega v resnici ni.[6]

[6] Celo ob hipotezi, da so sodbe realne, bi bilo nujno, da se imamo za bitja, ki zaznavajo stvari v času, torej jih zaznavamo zmotno.